

ΕΓΚΩΜΙΟ

στη μνήμη του καθηγητή Πρόδρομου Δαγτόγλου

Στις 11 Απριλίου 2022 απεβίωσε, πλήρης ημερών σε ηλικία 92 ετών, ο ομότιμος καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών Πρόδρομος Δαγτόγλου. Ο Πρόδρομος Δαγτόγλου (γνωστός εν συντομία ως «Μάκης») ήταν ένας χαρισματικός άνθρωπος: Ένας κορυφαίος επιστήμονας διεθνούς ακτινοβολίας, ένας διακεκριμένος καθηγητής και εξαιρετος δάσκαλος δημοσίου και ευρωπαϊκού δικαίου, ένας θαυμάσιος γιός, σύζυγος και πατέρας για την οικογένειά του, ένας κοσμοπολίτης και γνήσιος Ευρωπαίος με στενούς δεσμούς ιδίως με την πατρίδα του την Ελλάδα, αλλά και με τη Γερμανία και την Αγγλία και ένας υπέροχος φίλος.

Ο Πρόδρομος Δαγτόγλου γεννήθηκε στις 24 Δεκεμβρίου 1929 στην Αθήνα, μεγάλωσε και σπούδασε εδώ και ολοκλήρωσε με άριστα το 1951 τις προπτυχιακές σπουδές του στη Νομική Σχολή του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Ως ασκούμενος στο Συμβούλιο της Επικρατείας εντρύφησε στο δημόσιο δίκαιο και το 1953 πέρασε με επιτυχία τις εξετάσεις επάρκειας του Δικηγορικού Συλλόγου Αθηνών. Το 1954 απέκτησε την άδεια ασκήσεως επαγγέλματος και διορίστηκε δικηγόρος Αθηνών.

Το 1956 πήγε με υποτροφία του Ιδρύματος Κρατικών Υποτροφιών (I.K.Y.) στο Πανεπιστήμιο Ruprecht-Karls Χαϊδελβέργης στη Γερμανία. Η διαμονή του εκεί έμελλε να διαρκέσει αρκετά, αφού το χρονικό αυτό διάστημα πραγματοποίησε μια πολύ επιτυχημένη ακαδημαϊκή καριέρα, παντρεύτηκε και δημιούργησε οικογένεια. Δεν ξέχασε όμως ποτέ τη γενέτειρά του την Αθήνα, την οποία επισκεπτόταν τακτικά για να διατηρεί τους δεσμούς με την πατρική του οικογένεια και κυρίως για να φροντίζει την αγαπημένη του μητέρα.

Στη Χαϊδελβέργη ο Πρόδρομος Δαγτόγλου επέλεξε ως επιβλέποντα της διδακτορικής του διατριβής (Doktorvater) τον διάσημο καθηγητή δημοσίου δικαίου *Ernst Forsthoff*, ο οποίος ήταν μαθητής του Carl Schmitt και διετέλεσε αργότερα και Πρόεδρος του Συνταγματικού Δικαστηρίου της Κύπρου. Το 1959 ο Πρόδρομος Δαγτόγλου ανακηρύχθηκε διδάκτωρ (Doctor iuris, Dr. iur.) δημοσίου δικαίου της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Χαϊδελβέργης. Η διδακτορική του διατριβή είχε θέμα: «Συλλογικά όργανα της Διοίκησης» (*Kollegialorgane der Verwaltung*).

Ακολούθησαν μια προσωρινή διαμονή στην Οξφόρδη και το Λονδίνο και έπειτα τα χρόνια της διατριβής του επί υφηγεσία επίσης στη Χαϊδελβέργη, με υποτροφία του Ιδρύματος Alexander von Humboldt και του Γερμανικού Ιδρύματος Έρευνας (Deutsche Forschungsgemeinschaft, DFG). Μέσα σε δύο χρόνια ο Πρόδρομος Δαγτόγλου ολοκλήρωσε ταχύτατα τη διατριβή του επί υφηγεσία με θέμα: «Ο ιδιώτης στη Διοίκηση ως εμπειρογνώμων και εκπρόσωπος συμφερόντων» (*Der Private in der Verwaltung als*

Fachmann und Interessenvertreter). Έτσι το 1961, σε ηλικία μόλις 32 ετών, ανακηρύχθηκε υφηγητής (Privatdozent) της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Χαϊδελβέργης, η οποία το 1962 του απένειμε εντολή διδασκαλίας (venia legendi) στο γερμανικό και αλλοδαπό δημόσιο δίκαιο. Το δοκιμαστικό του μάθημα (Probenvorlesung) είχε πάλι ως αντικείμενο ένα σύγχρονο και σημαντικό θέμα: «Σύγχρονες όψεις της ελευθερίας του τύπου» (*Moderne Aspekte der Pressefreiheit*).

Τα επόμενα χρόνια ο Πρόδρομος Δαγτόγλου δίδαξε δημόσιο δίκαιο στη Χαϊδελβέργη και παράλληλα στην Αθήνα, όπου το 1964 ανακηρύχθηκε εντεταλμένος υφηγητής διοικητικού δικαίου στη Νομική Σχολή του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Μετά την επιβολή της δικτατορίας της 21ης Απριλίου 1967 έκρινε ότι δεν θα είχε την ακαδημαϊκή ελευθερία να εργαστεί ως δημοσιολόγος στην Ελλάδα. Για τον λόγο αυτό παραιτήθηκε από την υποψηφιότητά του ως τακτικού καθηγητή στην έδρα δημοσίου δικαίου της Νομικής Σχολής του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (δεκαπέντε ημέρες πριν την εκλογή του) και παρέμεινε στο εξωτερικό μέχρι την πτώση της διδακτορίας το 1974.

Το 1967 έγινε έκτακτος καθηγητής (außerplanmäßiger Professor) δημοσίου δικαίου της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Χαϊδελβέργης, όπου δίδαξε επί επταετία (1962-1968) ως υφηγητής και κατόπιν ως έκτακτος καθηγητής συνταγματικό και διοικητικό δίκαιο. Το 1968 η Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου του Regensburg τον εξέλεξε τακτικό καθηγητή (ordentlicher Professor) στην έδρα του δημοσίου δικαίου, του συγκριτικού δικαίου και του ευρωπαϊκού κοινοτικού δικαίου. Δίδαξε εκεί επί οκταετία (1968-1976) όλους αυτούς τους κλάδους δημοσίου δικαίου στο (τότε) νεοϊδρυθέν αυτό Πανεπιστήμιο, το οποίο βρίσκεται σε μια πόλη που χαρακτηρίζεται από την υπέροχη θέση της στον ποταμό Δούναβη και μια πανέμορφη Altstadt. Πολύ γρήγορα εκλέχθηκε Κοσμήτορας (Dekan) της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου του Regensburg κατά το ακαδημαϊκό έτος 1971-1972.

Σύντομα ακολούθησαν επίσης πολλές προσκλήσεις να διδάξει ως επισκέπτης καθηγητής σε διάφορα Πανεπιστήμια της Ευρώπης, των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής και της Ιαπωνίας: Το 1972-1973 ήταν Visiting Fellow στο All Souls College του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης, από το 1974 έως το 1977 Visiting Professor στο Πανεπιστήμιο του Buckingham στην Αγγλία, το 1978 Research Scholar και το 1988 Visiting Scholar στο Πανεπιστήμιο Berkeley των Η.Π.Α. και το 1987 Professeur associé στο Πανεπιστήμιο της Βουργουνδίας στη Dijon της Γαλλίας. Το 1988 έδωσε μια σειρά διαλέξεων στο Πανεπιστήμιο του Leuven στο Βέλγιο, ενώ το 1992 διετέλεσε, μετά από πρόσκληση της ιαπωνικής κυβέρνησης, επισκέπτης καθηγητής στο Εθνικό Πανεπιστήμιο Yokohama της Ιαπωνίας. Έδωσε διαλέξεις, εκτός από την Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη, στις περισσότερες χώρες της Ευρώπης και σε δεκάδες Πανεπιστήμια των Η.Π.Α., του Καναδά και της Άπω Ανατολής (Ιαπωνίας, Νότιας Κορέας, Ταϊβάν κ.ά.) στο πλαίσιο

πολυάριθμων επισκέψεων. Στην Ιαπωνία προσκλήθηκε μάλιστα επανειλημμένα, εκτός από πανεπιστήμια, και από υπουργεία, μεγάλες επιχειρήσεις, επιστημονικές ενώσεις και ερευνητικά ινστιτούτα.

Μετά την πτώση της δικτατορίας ο Πρόδρομος Δαγτόγλου επέστρεψε στην Ελλάδα και εκλέχθηκε τακτικός καθηγητής στην (τότε) Β΄ Έδρα Διοικητικού Δικαίου της Νομικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Ανέλαβε τα καθήκοντά του το 1976 και, μέχρι την αποχώρησή του από την ενεργό υπηρεσία το 1997 και την ανακήρυξή του ως ομότιμου καθηγητή, δίδαξε συνταγματικό δίκαιο (ιδίως ατομικά δικαιώματα), γενικό και ειδικό διοικητικό δίκαιο, διοικητικό δικονομικό δίκαιο και ευρωπαϊκό κοινοτικό δίκαιο. Σε όλους αυτούς τους κλάδους εκπόνησε εμβληματικά συγγράμματα που θεμελιώνουν συστηματικά και διαχρονικά μέχρι σήμερα, με απaráμιλλο και υποδειγματικό τρόπο, τις σύγχρονες δογματικές βάσεις των αυτοτελών αυτών κλάδων δημοσίου δικαίου στο πλαίσιο της ελληνικής και ευρωπαϊκής έννομης τάξης. Όλοι αυτοί οι κλάδοι διέπονται από τις θεμελιώδεις συνταγματικές αρχές της δημοκρατίας, της δημοκρατικής νομιμοποίησης και της λαϊκής κυριαρχίας ως πηγής κάθε δημόσιας εξουσίας, της νομιμότητας και του δικαστικού ελέγχου της διοίκησης και ενός δημοκρατικού και ανθρωποκεντρικού κοινωνικού κράτους δικαίου, το οποίο σέβεται και υπηρετεί το άτομο. Όπως γράφει ο ίδιος, «η έννομη τάξη που θυσιάζει το άτομο χάριν του κοινωνικού συνόλου, θα θυσιάσει αργά ή γρήγορα τον άνθρωπο στο κράτος».

Ο Πρόδρομος Δαγτόγλου ανακηρύχθηκε παράλληλα από το 1981 επίτιμος καθηγητής (Honorarprofessor) του Πανεπιστημίου του Regensburg και Senior Honorary Lecturer στο University College του Λονδίνου, ενώ από το ίδιο έτος διετέλεσε επισκέπτης καθηγητής (Gastprofessor) στο Europa-Institut του Πανεπιστημίου του Saarbrücken, όπου κάθε εαρινό εξάμηνο διεύθυνε ένα πολύ αξιόλογο σεμινάριο ευρωπαϊκού δικαίου για το δίκαιο του ανταγωνισμού.

Το 1979, ενόψει της επικείμενης τότε εισδοχής της χώρας μας στην Ευρωπαϊκή (Οικονομική) Κοινότητα και σήμερα Ένωση, καθιέρωσε το περίφημο Ανώτερο Σεμινάριο Ευρωπαϊκού Δικαίου που διεύθυνε μέχρι το 1997, οπότε και αποχώρησε από την ενεργό υπηρεσία. Διετέλεσε εξάλλου τακτικό μέλος και εισηγητής της Επιτροπής Τύπου που συστάθηκε μετά την πτώση της διδακτορίας για τη μεταρρύθμιση του δικαίου του τύπου – μια μεταρρύθμιση που δυστυχώς τελικά ματαιώθηκε. Κατά τη διετία πριν την προσχώρηση της χώρας μας στην Ευρωπαϊκή (Οικονομική) Κοινότητα διετέλεσε εξάλλου Σύμβουλος του (τότε) Υπουργού Συντονισμού για τα νομικά και συνταγματικά ζητήματα της προσχώρησης. Μετά τη σύσταση του Εθνικού Συμβουλίου Ραδιοτηλεόρασης (ΕΣΡ) το 1989 ορίστηκε ως ο πρώτος Πρόεδρος αυτού και θέσπισε τους κώδικες δημοσιογραφικής δεοντολογίας, που ίσχυσαν ως πρότυπο μέχρι πρόσφατα. Παρέμεινε Πρόεδρος μέχρι το 1991, οπότε αποχώρησε μετά από επιθυμία του.

Η πληθώρα των αξιωμάτων, γνωμοδοτικών καθηκόντων και συμμετοχών σε επιστημονικές ενώσεις που υπηρέτησε ο Πρόδρομος Δαγτόγλου είναι εντυπωσιακή. Έτσι π.χ. ο Υπουργός Εσωτερικών της Γερμανίας ζήτησε τη γνώμη του για τα συνταγματικά ζητήματα που έθετε η (τότε) προετοιμαζόμενη μεταρρύθμιση του δημοσιοϋπαλληλικού δικαίου. Η γνωμοδότησή του δημοσιεύθηκε μάλιστα και αυτοτελώς με τίτλο «Δημοσιοϋπαλληλική μεταρρύθμιση και κοινοβουλευτική δημοκρατία» (*Beamtenrechtsreform und parlamentarische Demokratie*). Η κυβέρνηση της Νότιας Κορέας τον κάλεσε – μαζί με άλλους τρεις εμπειρογνώμονες από την Αγγλία, τη Γαλλία και τη Γερμανία – να γνωμοδοτήσει σχετικά με την επιλογή μεταξύ του προεδρικού και του κοινοβουλευτικού συστήματος διακυβέρνησης. Η βρετανική Βουλή των Λόρδων (όταν η Αγγλία ήταν ακόμη μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης) ζήτησε τη γνώμη του για τον τρόπο, με τον οποίο η Ευρωπαϊκή Κοινότητα διεξήγαγε τις εξωτερικές αεροπορικές σχέσεις της. Κατά την τριετία 1994-1997 διετέλεσε νομικός εμπειρογνώμονας της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για θέματα Πολιτικής Αεροπορίας. Το 1999 η κυβέρνηση της Κυπριακής Δημοκρατίας τον κάλεσε να εισηγηθεί τον Αεροπορικό Κώδικα της Κύπρου.

Από όλα τα καθήκοντά του αυτά ιδιαίτερη μνεία αξίζει να γίνει στην ιδιότητά του ως Προέδρου της *Fédération Internationale pour le Droit Européen* (F.I.D.E.) από το 1986 έως το 1988. Από το 1986 έως το 1997 (εκτός από το 1993) υπήρξε επίσης Πρόεδρος της Ελληνικής Ένωσης Ευρωπαϊκού Δικαίου και από την ίδρυσή της το 1988 διετέλεσε Πρόεδρος της *European Air Law Association* (E.A.L.A.), που εδρεύει στο Λονδίνο. Άξια μνείας είναι ακόμη η εβδομαδιαία στήλη για επίκαιρα θέματα που διατηρούσε από το 1975 έως το 1982 στην εφημερίδα «Η Καθημερινή», καθώς και η συμμετοχή του στο Διοικητικό Συμβούλιο της Ολυμπιακής Αεροπορίας από το 1976 έως το 1978 και από το 1989 έως το 1994.

Ποιες ήταν άραγε οι ανεξάντλητες πηγές όλων αυτών των αξιοθαύμαστων επιδόσεων που χάραξαν ανεξίτηλα τη ζωή του Πρόδρομου Δαγτόγλου; Ο Πρόδρομος Δαγτόγλου ήταν ένας συντηρητικός άνθρωπος. Θεμελίωσε τη ζωή του σε σταθερές διαχρονικές αξίες: Είναι οι αρχαιοελληνικές ευρωπαϊκές αξίες της «αρετής», της «virtus» – όπως έλεγαν οι Ρωμαίοι – και του *bonum commune* ως σκοπού της δραστηριότητάς του. Συντηρητισμός δεν σήμαινε για τον Δαγτόγλου ότι τα πάντα έπρεπε να μείνουν έτσι, όπως είχαν μέχρι τότε. Ο Πρόδρομος Δαγτόγλου διήγε έναν μοντέρνο γάμο με την Αγγλίδα *Genette de Carteret*, την οποία νυμφεύθηκε το 1963 και ο γάμος τους διήρκεσε σχεδόν εξήντα (60) χρόνια. Μετά τα χρόνια στο Regensburg ο Πρόδρομος και η Genette επέλεξαν ως τόπο μόνιμης κατοικίας τους και των τριών παιδιών τους το Λονδίνο. Ο Πρόδρομος Δαγτόγλου πηγαينوερχόταν ακούραστα μεταξύ Ελλάδας και Αγγλίας και μπορούσε, όπως μου είχε πει κάποτε, να συγκεντρωθεί πολύ καλά στην εργασία του μέσα στο αεροπλάνο.

Πέρα από όλες τις παραπάνω επαγγελματικές δραστηριότητες και επιδόσεις του Πρόδρομου Δαγτόγλου ιδιαίτερη αναφορά πρέπει να γίνει τέλος στην ιδιότητά του ως

υπέροχου φίλου: Ως ένας από τους πρώτους μαθητές του, ο οποίος το 1990 έγινε μέλος ΔΕΠ της Νομικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, είχαμε πολλές επιστημονικές και προσωπικές συζητήσεις στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (όπου μοιραζόμαστε μέχρι την αποχώρησή του το ίδιο γραφείο) και ενίοτε στην εξοχική κατοικία του στο Πόρτο Γερμενό. Ο Πρόδρομος Δαγτόγλου είχε φίλους πολλούς συναδέλφους του (από την Ελλάδα μέχρι την Ταϊβάν), οι οποίοι μας ανοίγουν πάντοτε με εγκαρδιότητα τις «πόρτες» τους στα πανεπιστήμια που υπηρετούν, επειδή είμαστε μαθητές του φίλου τους. Οι μαθητές του Πρόδρομου Δαγτόγλου γινόμαστε με τη σειρά μας φίλοι του. Ο Πρόδρομος Δαγτόγλου δεν επιβαλλόταν ποτέ στους φίλους του. Αντίθετα δημιουργούσε φιλίες και μεταξύ των μαθητών του. Οι φίλοι του Πρόδρομου Δαγτόγλου γινόμαστε και φίλοι μεταξύ μας. Έτσι γεννήθηκε και η προσωπική φιλία μου με τον (μετέπειτα) Επίτιμο Πρόεδρο του Συμβουλίου της Επικρατείας *Σωτήριο Ρίζο*, στον οποίο έκανα μέρος της άσκησης μου ως ασκούμενος δικηγόρος, και τον (στο μεταξύ) ομότιμο καθηγητή *Σπυρίδωνα Φλογαΐτη*, ο οποίος υποστήριξε θερμά την υποψηφιότητά μου ως μέλους ΔΕΠ της Νομικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Οι τρεις μας είχαμε την πρωτοβουλία να εκδώσουμε το 2002 ένα αφιέρωμα με τίτλο: «*Το Άτομο και το Κράτος. Liber amicorum επί τη συμπληρώσει τριάντα χρόνων τακτικής καθηγεσίας Π. Δ. Δαγτόγλου*». Στο αφιέρωμα αυτό, που είχα την τιμή να επιμεληθώ, συμμετείχαν πολλοί Έλληνες και ξένοι συνάδελφοι και μαθητές του. Ενδεικτικά αναφέρω, εκτός από τη Συντακτική Επιτροπή, την *Θεοδώρα Αντωνίου*, τον *Απόστολο Γέροντα*, τον *Ιωάννη Δρυλλεράκη*, την *Τζούλια Ηλιοπούλου-Στράγγα*, τον *Ανδρέα Καλογερόπουλο*, τον *Κωνσταντίνο Κεραμέα*, τον *Πάνο Λαζαράτο*, τον *Νικόλαο Μηλιώνη*, τον *Δημήτρη Νίκα*, την *Αθανασία Τσαμπάση*, τον *Michel Fromont*, τον *Georg Ress*, τον *Eberhard Schmidt-Aßmann* και τον *Walter Schmitt Glaeser*. Όλοι εμείς και πολλοί άλλοι φίλοι του είχαμε εκτιμήσει προσωπικά τον Πρόδρομο Δαγτόγλου ως έναν υπέροχο άνθρωπο.

Αθήνα, 24 Μαΐου 2022

Πάυλος-Μιχαήλ Ευστρατίου
Αν. Καθηγητής Νομικής ΕΚΠΑ